

Павло Артьомов*кандидат соціологічних наук, ст. викладач кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна***Pavlo Artomov***PhD in Sociology, Associate Professor Sociology Department V. N. Karazin Kharkiv National University*

КОЛЕКТИВНЕ НАСИЛЬСТВО ТА КОЛЕКТИВНІ НАСИЛЬНИЦЬКІ ПРАКТИКИ: ЗАСАДИ СОЦІОЛОГІЧНОГО АНАЛІЗУ

Стаття присвячена аналізу поняття «колективне насильство». Особливістю існуючого наукового розуміння феноменів колективного насильства є обмеження адміністративно-політичним контекстом. Підкреслено, що в рамках подібного підходу виділяється структуроване та неструктуроване колективне насильство. Проаналізовано умови та особливості їхнього взаємозв'язку та взаємопереходу. Запропоновано нову стратегію вивчення феноменів колективного насильства в рамках практичної парадигми, яка зокрема дозволяє вийти за межі розуміння колективного насильства лише в адміністративно-політичному сенсі. В контексті практичної парадигми визначається ступінь політизованості колективного насильства, а також його структурованості, що зміцнює засади соціологічного розуміння поодиноких та комплексних проявів цього соціального феномену.

Ключові слова: колективне насильство, насильницькі практики, політичне насильство, структуроване насильство, неструктуроване насильство, колективні насильницькі практики.

Статья посвящена анализу понятия «коллективное насилие». Особенностью существующего научного понимания феноменов коллективного насилия является ограничение административно-политическим контекстом. В статье подчеркивается, что в рамках подобного подхода выделяется структурированное и неструктурированное коллективное насилие. Проанализированы условия и особенности их взаимосвязи и взаимного перехода. Предложено новую стратегию изучения феноменов коллективного насилия в рамках практической парадигмы, которая в частности позволяет выйти за границы понимания коллективного насилия исключительно в административно-политическом смысле. В контексте практической парадигмы определяется степень политизированности коллективного насилия, а также его структурированности, что укрепляет основы социологического понимания отдельных и комплексных проявлений этого социального феномена.

Ключевые слова: коллективное насилие, насильственные практики, политическое насилие, структурированное насилие, неструктурированное насилие, коллективные насильственные практики.

The article is devoted to the analysis of the concept of «collective violence». The peculiarity of the existing scientific understanding of the phenomena of collective violence is the restriction of its boundaries by the administrative-political context. It is emphasized that within the framework of this approach structured and unstructured collective violence is allocated. The conditions and peculiarities of their interconnection are analyzed. A new strategy of the studying of collective violence phenomena in the practical paradigm framework is proposed, which in particular allows to go beyond the scope of understanding of collective violence only in the administrative-political sense. In the context of the practical paradigm, the level of politicization of collective violence, as well as its structuring, is determined, which strengthens the principles of sociological understanding of the individual and complex manifestations of this social phenomenon.

Keywords: collective violence, violent practices, political violence, structured violence, unbridled violence, collective violent practices.

Проблема насильства є однією з найактуальніших проблем людства протягом всього його існування. Історія демонструє, як трансформувалися прояви та форми насильства, об'єкти та суб'єкти якого не лише змінювались, але й мінялися місцями. Сьогодні насильство вийшло за межі проявів агресії або будь-яких форм тиску, а стало однією зі складових сучасної культури. Попри широке розмаїття прикладів насильства, одна з його форм за своєю структурою та соціальними наслідками суттєво відрізняється від усіх інших. Це колективне насильство.

В академічному дискурсі існує суттєвий теоретичний доробок щодо пояснення феномену, що зумовлює перспективи наукового дослідження різноманітних аспектів насильства. Фундаментальні основи сучасних теорій насильства були закладені в дослідженнях М. Вебера, Е. Дюркгейма, Г. Зіммеля, К. Маркса, Г. Тарда, З. Фрейда, Е. Фромма, Х. Арангурена, Г. Блумера, Д. Галтунга, Л. Гумпловича, П. Сорокіна, Р. Мертона, О. Шпенглерата, Г. Москі, У. Самнера, А. Смолла, Н. Смелзера, Л. Козера, Р. Дарендорфа ін. Проблематику насильства як загальносоціального феномену досліджують вітчизняні науковці: Л. М. Герасіна, І.Н. Даньшин, А. А. Гусейнов, А. К. Зайцев, В. В. Голіна, А. П. Огурцов, В. Д. Губін, А. М. Ковальов та ін.

У вітчизняному суспільстві протягом довгих років актуальною була проблема індивідуального насильства та його проявів на мікрорівні, але останнім часом феномени колективного насильства набули регулярного характеру та широкого розповсюдження, ставши одним з елементів повсякденності. Акти громадської непокори, збройний конфлікт на Сході України та інші прояви колективного насильства вимагають наукової, зокрема, соціологічної рефлексії щодо факторів, стратегій та наслідків даних соціальних феноменів.

Протягом багатьох років соціологічний аналіз колективного насильства був обмежений певними концептуальними рамками, які вплинули як на результати конкретних досліджень, так і на формування загальної теоретичної моделі. У зв'язку з наявністю значної кількості об'єктивних чинників, зокрема суттєвими соціально-політичними та економічними наслідками, особливої уваги в процесі вивчення феномену колективного насильства приділялось такому його прояву, як військові дії.

Здебільшого у соціологічній, політологічній та філософській науковій літературі колективне насильство розуміється як одна з форм розв'язання політичних конфліктів. Воно може використовуватися не лише в межах певного державного утворення або його

суб'єктів, а й поза ними. В рамках подібного академічного дискурсу поступово було удосконалено типологію війн та додано до форм колективного насильства такі масові порушення прав людини, як тероризм, геноцид, репресії та інші.

Проте зазначимо, що колективне насильство не обмежується лише рамками політичного, юридичного, етнічного або економічного протистояння.

Актуальність нашої статті полягає у необхідності формування альтернативної та принципово нової перспективи соціологічного аналізу колективного насильства та колективних насильницьких практик. Створення такої перспективи дозволить здійснювати не лише більш глибокий та всебічний науковий аналіз колективного насильства, а й створити нову модель розуміння цього складного соціокультурного феномену.

Метою цієї статті є визначення евристичного потенціалу використання практичної парадигми в контексті дослідження феноменів колективного насильства. Створення комплексної моделі соціологічного аналізу колективного насильства неможливо на базі його інтерпретації лише в термінах політичних конфліктів або державного насильства. Прояви цього соціального феномену набагато ширші, ніж традиційно вважається. До основних форм колективного насильства відноситься глобальне, тобто таке, в якому беруть участь два або більше суб'єктів міжнародних відносин (війни, насильницькі політичні конфлікти на рівні держав, міжнародний тероризм тощо) та локальне, яке обмежується кордонами однієї держави (громадянські конфлікти, репресії, геноцид, самосуд, організовані насильницькі правопорушення тощо). Саме ці форми та прояви колективного насильства є основною сферою зацікавленості та діяльності, а згодом і вивчення більшістю міжнародних організацій. Так, наприклад, у доповіді Всесвітньої Організації Охорони Здоров'я «Насильство та його вплив на здоров'я» колективне насильство визначається, як використання насильства людьми, що вважають себе членами групи, створеної тимчасово чи на постійних засадах в якості зброї проти іншої групи чи кола людей з метою досягнення політичних, економічних або соціальних цілей [1, с.223]. Проте в тексті, який передує цій дефініції, зазначається, що форми колективного насильства, які не мають політичних цілей, не розглядаються, що лише підтверджує особливості та межі аналізу міжнародних організаціями лише певних форм колективного насильства, які відповідають основним завданням та меті існування подібних інституцій.

Звертаючись до аналізу існуючих інтерпретацій колективного насильства в контексті політичного дискурсу, зазначимо, що ключовим для них є твердження щодо відсутності альтернатив адміністративній системі, в рамках якої використовуються заходи примусу – штрафи, в'язниці, тортури, страти тощо. У свою чергу, насильство як спосіб примусу в тій або іншій мірі властиво будь-якому суспільству. В усіх країнах світу існує армія, правоохоронна, пенітенціарна і судова системи, за допомогою яких держава використовує насильство по відношенню до власних громадян або по відношенню до інших країн та їхніх мешканців. Насильство в рамках правоохоронних інститутів використовувалося завжди і навряд чи від нього вдасться відмовитися повністю. Проте варто зазначити, що в двадцять першому столітті прийнятність насильства як універсального способу регуляції суспільного життя не лише стає дискусійним питанням, а й піддається сумніву та значній критиці, що призводить, зокрема, до суттєвого зменшення легітимного використання насильства [2].

Формування подібної тенденції щодо застосування насильства та ставлення до нього пов'язано, по-перше, з суттєвою лібералізацією переважної більшості держав та суспільств, яка призводить до звуження зони імперативного регулювання людської поведінки, що, з одного боку, призводить до скорочення випадків насильства, а з іншого – до зменшення необхідності в ньому як засобі примусу. По-друге, з суспільним розумінням того, що хвилю насильства вкрай важко зупинити, а в умовах сучасного світу, який має значний арсенал зброї масового знищення та велику кількість потенційно небезпечних підприємств, це може привести до катастрофічних наслідків для всього людства. По-третє, з суверенністю кожної людини та цінністю людського життя з декларативного рівня поступово переміщуються, якщо не на імперативний, то, принаймні, на нормативний рівень, тому цим вже не можна відверто нехтувати.

Колективне насильство, яке існує, зокрема, в політичному контексті можна класифікувати за різними критеріями, основними з яких традиційно виступають ступінь жорстокості, спосіб обґрунтування, ставлення суспільства тощо. Подібні класифікації, безумовно, мають право на існування, але в даній статті ми сконцентруємо увагу на типології, в рамках якої використано дві координати: тип суб'єкта насильства (колективний або індивідуальний) та міра структурованості акту насильства. На наш погляд, така типологія зможе змінити аналітичну перспективу дослі-

дження феномену насильства, оскільки володіє високим евристичним потенціалом.

Структуроване насильство традиційно розуміється як політичне насильство, яке здійснюється за певними правилами. У свою чергу, неструктуроване насильство не має чітко встановлених правил, за своєю природою воно є спонтанним і непередбачуваним [2, с.58]. У цьому випадку, звичайно, можуть існувати певні неформальні правила, але вони, скоріш за все, будуть по-різному інтерпретуватися різними членами суспільства і залученими до акту насильства індивідуальними або колективними суб'єктами.

Використання цих двох координат дозволяє виділити чотири типи насильства: колективне структуроване насильство, колективне неструктуроване насильство, індивідуальне структуроване і індивідуальне неструктуроване насильство.

В межах цієї публікації ми акцентуємо нашу увагу на перших двох типах насильства, тобто на колективному структурованому насильстві та колективному неструктурованому насильстві.

Розглянемо приклади цих типів насильства, а також приклади соціальних інститутів або спільнот, які створено для його здійснення в кожному з цих двох типів.

Прикладами соціальних інститутів, функціонування яких пов'язано зі колективним структурованим насильством, можуть бути армія, поліція та подібні мілітарні організації. Вони є соціальними інститутами, які здійснюють насильство з метою обстоювання інтересів держави. Насильство в даному випадку легітимується державою, що у символічному просторі закріплюється завдяки використанню уніформи, в якій, зокрема, застосовується національна та державна символіка. Національна символіка присутня на уніформі солдат, поліцейських та інших правоохоронних органів, а також на майні, яке вони використовують. Можна говорити і про зворотну тенденцію в мілітаризованих суспільствах та суспільствах, де насильство є нормальним – включається в національні символи, наприклад схрещені мечі, інша зброя або хижі птиці та тварини, що символізує силу та готовність її використовувати [3].

Інститути структурованого насильства організовано за ієрархічним принципом, що передбачає підкорення молодших за званням наказам керівництва, яке й несе безпосередню відповідальність за прийняті рішення та накази. В тій чи іншій мірі це призводить до розвитку феномену зниження відчуття індивідуальної відповідальності, що властиво всім соціальним інститутам подібного типу, а ре-

гулярна реалізація практик підпорядкування призводить до деіндивідуалізації у солдат і поліцейських, яка викликає зниження відчуття власної унікальності та впливає на рівень індивідуальної (особистої) жорстокості, а також підвищує готовність до виконання жорстоких наказів.

На відміну від колективного структурованого насильства, спрямованого на підтримку стабільності державних інститутів, колективне неструктуроване насильство спрямоване скоріше проти них. Прикладами неструктурованого колективного насильства можуть бути повстання, бунти і подібні прояви масової активності. Якщо солдати або поліцейські представляють державу та ідентифікуються з нею, то для учасники будь-яких масових заворушень характерною є ідентифікація не з державою, а скоріше, з народом або якоюсь його частиною. Відчуття індивідуальної відповідальності в учасників актів колективного неструктурованого насильства значно вище, ніж у тих, кого залучено до структурованого насильства, що суттєво підвищує роль ідеології. Тобто учасник бунту або повстання повинен знати, за що він б'ється, завдяки чому й формується спільність уявлень серед учасників колективного неструктурованого насильства щодо його цілей та ворогів.

Акти колективного неструктурованого насильства лежать в основі багатьох політичних систем, які виникли в ході революцій і народних повстань або інших масових неструктурованих насильницьких дій. Проте спонтанними і хаотичними подібні прояви бувають лише безпосередньо на початку руху. Напередодні або після перемоги революції відбувається структуризація, виникають спеціальні інститути з жорсткою внутрішньою ієрархією, які реалізують насильство вже від імені не лише народу, але і нової держави.

Процес структуризації колективного насильства проявляється не лише в організаційному, а й у символічному просторі, зокрема у використанні національної символіки. Суб'єктам неструктурованого колективного насильства не властиво використання національних символів, які знаходяться фактично в монопольному володінні держави. Певною альтернативою є створення власної символіки, яка може бути принципово новою, або базуватися на невживаних офіційною владою аспектах національної історії та культури. В разі ж перемоги суб'єктів неструктурованого колективного насильства їхні символи стають загальнонаціональними, а стара символіка відкидається. Проте з часом вона може відродитися поступово входячи в символічний код нової влади. Не менш важливим у кон-

тексті структуризації колективного насильства є питання легітимності нових режимів, яке пов'язано з уявленнями про те, що ті чи інші дії здійснюються від імені всього народу. Процес структуризації інститутів насильства в цьому контексті уповільнюється в результаті збереження символів та стилів, які були характерні до періоду, коли вони репрезентували не державу, а альтернативний чи опозиційний бік.

Структуризація суб'єктів колективного насильства зазвичай має внутрішню спрямованість, тобто вона починається з забезпечення внутрішньої безпеки, яка має на меті інтеграцію та досягнення внутрішньої єдності. Першим етапом є розбудова структури в рамках забезпечення безпеки, яка передбачає боротьбу з внутрішніми ворогами, а вже після цього структуруються інші мілітарні формування, що направлено на протидію зовнішньої агресії.

Не виключається й можливість зворотного руху, тобто від інститутів структурованого колективного насильства до проявів неструктурованого насильства. Власне, деструктуризація відбувається завжди після повного або часткового демонтажу існуючого режиму. Залишки інститутів структурованого насильства продовжують функціонувати «за інерцією», але вже в менш структурованих формах [3].

Наведена стратегія аналізу колективного насильства не передбачає аналізу проміжних стадій, хоча існування часткового структурованого колективного насильства в принципі передбачається. З іншого боку в ній наявна чітка спрямованість на політичне насильство, яке в контексті будь-якої адміністративної системи структурованим.

Спираючись на результати нашого дослідження навколофутбольних субкультур [4] та їхніх насильницьких практик, можна впевнено стверджувати, що колективне насильство не обмежується лише адміністративно-політичними рамками. У свою чергу, ступінь структурованості неполітичного колективного насильства важко співвідносити з представленими в рамках інститутів колективного насильства, проте принцип використання типології з великою кількістю критеріїв, на наш погляд, відкриває нові обрії у розумінні та типологізації колективного насильства.

Ми пропонуємо використання наступних критеріїв для побудови більш повної типології колективного насильства: наявність політичних цілей колективного насильства дозволяє виділити політичне та неполітичне насильство. Іншим важливим критерієм типології ми вважаємо ступінь структурованості акту насильства, але, на відміну від зазначеної вище типології, пропонуємо виділяти

не лише структуроване та неструктуроване колективне насильство, але й частково структуроване. Таким чином, можна виокремити структуроване політичне та неполітичне колективне насильство, частково структуроване політичне та неполітичне колективне насильство, неструктуроване політичне та неполітичне колективне насильство.

Якщо аналізу політичного колективного насильства приділяється багато уваги межах наукового осмислення цього соціального феномену, то неполітичне колективне насильство перш за все знайшло своє відбиття у медійному дискурсі та фольклорі. Виокремлення відбувається політичного та неполітичного колективного насильства відбувається завдяки визначенню мети його застосування. Набагато важче визначити ступінь структурованості цих соціальних феноменів.

Стратегія визначення ступеню структурованості колективного насильства, на наш погляд, передбачає введення поняття «колективні практики». При цьому поняття «практики» ми розглядаємо в межах так званої «практичної парадигми» (див. детальніше: [5 та 6]). Згідно з концептом про «розкриваючу» сутність практик М. Хайдегера, вони визначаються як повсякденні дії людини, що конструюють та виявляють їхню ідентичності, які формуються завдяки засвоєнню засобів соціального існування в контексті спілкування, яке підпорядковується нормам і цінностям певної культури в певний момент її розвитку [7, с 97-98]. У свою чергу колективні насильницькі практики – це узвичайнені дії, які мають груповий характер та спрямовані на заподіяння фізичної або психологічної шкоди. Саме таке розуміння колективного насильства дозволяє нам оцінити не лише ступінь структурованості колективного насильства, але й питання щодо політичного забарвлення його проявів.

Підсумовуючи наведене вище, зазначимо, що створення нової соціологічної перспективи вивчення феноменів колективного насильства передбачає їхнє принципово нове теоретичне усвідомлення та перенесення акцентів з дослідження політичного колективного насильства на вивчення колективного насильства в цілому. В рамках цієї стратегії на базі існуючих типологій зазначеного феномену увага акцентується на такому: наявність політичних мотивів та ступінь структурованості колективного насильства. Використання саме цих критеріїв дозволяє виділити політичне структуроване, політичне частково структуроване та політичне неструктуроване колективне насильство, а також неполітичне структуроване, неполітичне частково структуроване та неполітичне неструктуроване колективне насильство. Визначення ступеню структурованості колективного насильства та його політизованості, на наш погляд, потребує аналізу його феноменів в рамках практичної парадигми, що дозволяє зрозуміти як поодинокі, так і комплексні їхні прояви, що є надзвичайно важливим в умовах постсучасності та гібридних війн. Тенденції витіснення та маргіналізації колективного насильства в політичній сфері зумовлюють неохідність використання альтернативної стратегії розуміння проявів зазначеного феномену в контексті повсякденності, що, на нашу думку, й передбачає аналіз насильницьких, зокрема, колективних практик, який дозволить не тільки вдосконалити розуміння досліджуваної проблематики, а й сформує базу для подальших наукових пошуків.

Література

1. Насилие и его влияние на здоровье. Доклад о ситуации в мире / Под ред. Этьенна Г. Круга и др. / Пер. с англ. — М.: Изд. «Весь Мир», 2003. — 376 с.
2. Норт Д. Уоллис Д. Вайнгаст Б. Насилие и социальные порядки. Концептуальные рамки для интерпретации письменной истории человечества [Текст] / пер. с англ. Д. Узланера, М. Маркова, Д. Раскова, А. Расковой. М.: Изд. Института Гайдара, 2011. — 480 с.
3. Психология господства и подчинения: Хрестоматия / Сост. А.Г. Чернявская. — Минск: Харвест, 1998. — С. 224.
4. Артьомов П.М. Особливості становлення та розвитку вітчизняних навколофутбольних субкультур / П.М. Артьомов // Український соціум: соціологія, економіка, політика: Науковий журнал. — №3 (58). — К.: 2016. — с.33-41.
5. Волков В. В. О концепции практик в социальных науках / В. В. Волков // Социологические исследования, № 6, 1997. — С. 9-23
6. Волков В.В., Хархордин О.В. Теория практик. — СПб.: Изд-во Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 298 с.
7. Heidegger M. Being and Time. / Trans. J. Macquarrie and E. Robinson. San Francisco: Harper, 1962, - 592 с.